

Шуланбекова Г.К.*¹, Берікболова А.Ж.², Кансейтова Э.Ж.³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан - Ресей медициналық университеті, Қазақстан тарихы және әлеуметтік - гуманитарлық пәндер кафедра меңгерушісі

Алматы, Қазақстан, E-mail: gul.aidana@mail.ru

²Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистрі, оқытушы, Алматы, Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0001-7322-4038>, E-mail:berikbolova1995@mail.ru

³ф.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан,

E-mail: azhar_aiyat@mail.ru

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕ (Э.М.РЕМАРК, Д.ЛОНДОН, Ч.ДИККЕНС ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Еуропа мен Америка Құрама Штаттарында бірқатар халық өмірінде елеулі оқиғалар болды: әлеуметтік теңсіздік, билікке көңіл толмаушылық, кедейшіліктің өсуі, көтеріліс, революция, соғыс, дағдарыс т.б. Сол уақыттың қиыншылықтары Ч.Диккенс, Д.Лондон, Э.М.Ремарк шығармаларына арқау болды. Тарихи тақырыптағы көптеген көркем шығармалар бар, бірақ олардың барлығы тарихи фактілердің дұрыстығын көрсетпеуі мүмкін. Ал бұл батыстық әдебиетшілер өз заманың куәгері ретінде әдеби шығармаларында кейіпкерлер мен оның қоғамдағы рөлі арқылы сол уақыттың мәселелерін көрсете алды. Осы уақытта дейін олардың шығармалары көбі дерлік тарихта Кеңес Үкіметі тұсындағы және Ресейлік ғалымдардың көзқарасымен бағаланып келді. Бұл мақалада Ч.Диккенс, Д.Лондон, Э.М.Ремарктың әдеби шығармаларын тарихи дереккөз ретінде қарастырып, мұрағат құжаттары және кейінгі шыққан зерттеулер негізінде жан-жақты талданды.

Олардың шығармалары тек Еуропа мен Америкаға ғана емес, Ресейдегі халыққа, тіпті қазақ зиялыларының еңбектеріне де әсері тигені сөзсіз. Сондықтан бұл мақалада Ч.Диккенс, Д.Лондон, Э.М.Ремарктың шығармаларындағы халық тұрмысын, олардың арман тілектері, сол замандағы оқиғаларға, әдебиетшілердің өмірбаяндарына тарихи шолу жасалынды.

Кілт сөздер: тарихи дереккөздер, Ч.Диккенс, Д.Лондон, Э.М.Ремарк, шығармалар, халық тұрмысы.

Шуланбекова Г.К.*¹, Берікболова А.Ж.², Кансейтова Э.Ж.³

¹ кандидат исторических наук, заведующий кафедрой истории Казахстана и социально - гуманитарных дисциплин Казахстанско-Российского медицинского университета, Алматы, Казахстан, E-mail: gul.aidana@mail.ru

² магистр, преподаватель КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

³ к.ф.н., старший преподаватель КазНПУ им. Абая,

Алматы, Казахстан, E-mail: azhar_aiyat@mail.ru

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Э. М. РЕМАРКА, Д. ЛОНДОНА, Ч. ДИККЕНСА)

Аннотация

Во второй половине девятнадцатого и начале двадцатого веков в Европе и Соединенных Штатах произошел ряд заметных событий в жизни населения: социальное неравенство, недовольство властью, рост бедности, восстание, революция, война, кризис и т. д. невзгоды того времени легли в основу произведений Ч. Диккенса, Д. Лондона, Э. М. Ремарка. Существует множество художественных произведений на историческую тематику, но не все из них могут отражать достоверность исторических фактов. И эти западные литераторы, как свидетели своего времени, смогли показать проблемы того времени через персонажей в своих литературных произведениях и его роль в обществе. До этого времени многие из их произведений были оценены в истории с точки зрения советских и российских

ученых. В этой статье рассматриваются литературные произведения Ч. Диккенса, Д. Лондона, Э.М.Ремарка как исторический источник и всесторонне анализируются на основе архивных документов и последующих исследований.

Несомненно, их произведения оказали влияние не только на Европу и Америку, но и на население России и даже на творчество казахской интеллигенции. Поэтому в этой статье был представлен исторический обзор жизни народа в произведениях Ч. Диккенса, Д. Лондона, Э.М. Ремарка, их мечтаний, событий того времени, биографий литераторов.

Ключевые слова: исторические источники, Ч. Диккенс, Д. Лондон, Э. М. Ремарк, произведения, народный быт.

Shulanbekova G.K.^{1}, Berikbolova A.Zh.², Kanseitova E.³*

¹*Kazakh-Russian medical university, Head of the Department of History of Kazakhstan and Social and Humanitarian Disciplines, Almaty, Kazakhstan, E-mail: gul.aidana@mail.ru*

²*Master, teacher of KazNPU named after Abaya, Almaty, Kazakhstan
<https://orcid.org/0000-0001-7322-4038>, E-mail:berikbolova1995@mail.ru*

³*Candidate of Philology, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: azhar_aiyat@mail.ru*

FICTION AS A HISTORICAL SOURCE (ON THE EXAMPLE OF THE WORKS OF E. M. REMARQUE, D. LONDON, Ch. DICKENS)

Abstract

In the second half of the nineteenth and early twentieth centuries in Europe and the United States there were a number of notable events in the life of the population: social inequality, discontent with the authorities, rising poverty, rebellion, revolution, war, crisis, etc. the hardships of that time formed the basis of the works of Charles Dickens, D. London, E. M. Remarque. There are many works of art on historical subjects, but not all of them can reflect the authenticity of historical facts. And these Western writers, as witnesses of their time, were able to show the problems of that time through the characters in their literary works and his role in society. Until that time, many of their works were evaluated in history from the point of view of Soviet and Russian scientists. This article discusses the literary works of Ch. Dickens, D. London, E. M. Remark as a historical source and are comprehensively analyzed on the basis of archival documents and subsequent research.

Undoubtedly, their works influenced not only Europe and America, but also the population of Russia and even the creativity of the Kazakh intelligentsia. Therefore, this article presents a historical overview of the life of the people in the works of Charles Dickens, D. London, E. M. Remarque, their dreams, the events of that time, biographies of writers.

Keywords: historical sources, Charles Dickens, D.London, E. M. Remarque, works, folk life.

Кіріспе. Көркем әдебиет-көркем образдардың көмегімен шындықты көрсететін өнер түрлерінің бірі. Қазіргі уақытта тарихи тақырыптағы көптеген көркем шығармалар бар, бірақ олардың барлығы тарихи фактілердің дұрыстығын көрсетпейді. Назарға ұсынылған зерттеу жұмысы тарихи дереккөз ретінде пайдалану мүмкіндігін анықтау үшін көркем шығармаларда айтылған тарихи фактілерді тексеруге арналған. Көркем әдебиетке қоғамдық маңызы бар, эстетикалық тұрғыдан Қоғамдық сананы білдіретін және қалыптастыратын жазу туындылары жатады. Адамның Тарихи идеялары кәсіби тарихшылардың еңбектерінің әсерінен қалыптаспайтыны, бірақ көркем әдебиет пен фольклорлық дереккөздерге сүйенетіні жалпыға ортақ. Көркем әдебиет тарихи дерек көзі ретінде қарастырыушылардың бірі (1998) О.М.Медушевская, И.Н.Данилевский, М.Ф.Румянцева және В.В.Кабановтың авторлығымен бекітілген осы тұжырымдаманың анықтамаларының біріне сәйкес "тарихи дереккөз-бұл адамның мақсатты іс-әрекетінің өнімі (материалдық іске асырылған нәтиже), онда адамдардың сезімдері мен ойлары материалдық түрде жүзеге асырылады" оларды құрған адам және ол өмір сүрген және әрекет еткен қоғам туралы мәліметтер алу үшін қолданылады". Әлбетте, көркем шығарма белгіленген сипаттамаларға толық сәйкес келеді. Ал зерттеуші Шмидт, «тарих ғылымының қоғамға әсері көбінесе тарихшылардың зерттеу (немесе оқу) еңбектерімен (әдетте оқырмандардың тар шеңберіне – негізінен мамандарға есептелген) емес, олардың публицистикалық шығармаларымен немесе басқа публицистер мен көркем әдебиет шеберлерінің жазбаларында

көрсетілген тұжырымдамаларымен, тұжырымдарымен және бақылауларымен анықталады» - деген пікірді келтіреді [1].

Дәстүрлі деректануда тек ежелгі әдеби мәтіндер тарихи дерек көзі ретінде қарастырылды. Көркем әдебиеттің құндылығы (ойдан шығарылған кейіпкері бар әдебиет деп түсініледі, оқырман осылай қабылдайтын ойдан шығарылған жағдайлар) дереккөз ретінде өз уақытының менталитетін бейнелеу, мінез-құлықтың, ойлаудың, қабылдаудың белгілі бір тарихи оқиғалардың желісін, түрлерін қайта құруға ықпал ету, яғни.әлеуметтік шындықтың субъективті аспектілерін жаңғырту сияқты процестерге оң әсер етері анық. Ақпарат көзі ретіндегі көркем әдебиет проблемасының өзіндік "тегі" бар, оның тамыры әдебиет, тарих ғылымы және филологиялық пәндер арасындағы қарым-қатынас тарихында жатыр. Көркем әдебиет қай кезеңде болмасын өзінің тарихи дерек көзі ретіндегі деректік базасының бар екендігін дәлелдеп отырған. XIX ғасырдағы неміс, ағылшын және Американдық жазулардың бірқатарының еңбекетерінде сол кезеңдегі хақтың жағдайы, билік тарапындағы әділетсіздіктер, жұмысшалар қозғалыстары, соғыстар тарихы жалпы XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасыр басындағы Еуропа тарихы бойынша мол деректер беретіндігі дау тудырмайды.

Мақаланың мақсаты мен міндеттері. Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде көзқарастарын зерттеу барысында табылған тың деректік материалдар негізінде жаңа көзқарастар тұрғысынан талдай отырып, олардың құндылықтарын айқындап көрсету – зерттеу жұмысының басты мақсаты болып табылады. XIX ғасырдағы ағылшын көркем әдебиетінің Еуропа тарихының күнделікті өміріне қатысты танымдық және ақпараттық мүмкіндіктерін зерттеу. Алға қойылған мақсатқа жету үшін мынадай міндеттерді шешу көзделеді:

- XIX ғ. екінші жартысы-XX ғ. басындағы Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде өз ара ықпалдастығы мен әсерін сипаттау;

- көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында саяси және ғылыми көзқарасын қалыптастыруға өскен ортасының ықпалын көрсету;

- Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде ғылымына қосқан үлесін айқындау;

- Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде тигізген ықпалына анықтама жасау;

- Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде теориялық бастаулары, ерекшеліктері мен сипаты қандай болғанын айқындау;

- көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында олардың дүниетанымын, тұжырымдамаларын көрсете отырып, олардың шығармалары арадағы қарым-қатынасына талдау жасау; Қоғамның әлеуметтік-таптық стратификациясына көзқарастардың эволюциясын сипаттау;

- XIX ғасырдағы ағылшын әдебиетіндегі ағылшын қоғамының әлеуметтік динамикасын, жұмысшы табының өмірін бейнелеу дәрежесі мен ауқымын анықтау;

Методологиялық негіздері мен әдістері. Мақаланы талдау барысында біз соңғы жылдары Отандық тарих ғылымындағы болып жатқан түбегейлі өзгерістерді негізге алдық. Осыған дейінгі зерттеулерде Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының саяси-қоғамдық және рухани байланыстары арнайы тарихи зерттеу көзіне айналмай, тіпті назардан тыс қалып келгенін айта кеткен жөн. Бұған дейінгі жекелеген зерттеулерде Э. М. Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының отарлық жүйемен байланыста немесе көптеген орыс ғалымдарының көлеңкесінде ғана қарастырылып келген еді. Оның жеке өз басына арналған еңбек тек Ресейде ғана жарыққа шыққанымен оның қазақ зиялыларымен байланысы толық ашылмаған. Міне, сондықтан да біз өз зерттеуімізде жаңа бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдарды, сыннан өткен, жаңа көзқарастар тұрғысынан жазылған отандық және шет елдік зерттеулерді басшылыққа алдық.

Диалектикалық тарихи даму заңдылықтарын және өркениеттілік, салыстырмалық, талдау, жинақтау мен қорыту, сонымен қатар жүйелілік әдістер арқылы бердік. Негізгі ұстанымдар ретінде тарихи таным мен концептуальдық ережелер, кешендік теориялар негіздері алынды. Міне, осындай әдістерді кеңінен қолданудағы мақсат: Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының өмір сүрген ортасындағы саяси әлеуметтік ахуалды, қазақтың саяси және ғылыми элитасымен рухани байланыстарын, дүниеауи көзқарастарын айқындау. Гипотеза: көркем шығармаларды тарихи дереккөз ретінде қолдануға болады. Мақалада осындай әдіс-тәсілдер Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының қарым-қатынасы, көзқарастарына, дүниетанымдарына объективті баға беруге қол жеткіздіреді.

Негізгі бөлім. Диккенстің алғашқы очерктері мен әңгімелерінде белгілі бір дәрежеде еңбек бұқарасының олардың ауыр жағдайына наразылығы көрініс тапты. Таптық күштердің орналасуы барған сайын нақтыланған сайын, Диккенстің жанашырлығы еңбек адамдарының жағында, пролетариаттардың жағында болды. Диккенске белгілі болғандай, ақсүйектер бұдан былай ел өміріндегі үстем позициясын жоғалтты. Диккенс торизм идеологтарының феодалдық-реставраторлық үндеулерін мазақ етті және олардың қарапайым халықты басқара алатынына сенбеді. Орта ғасырлардағы реакциялық-романтикалық идеализация әрдайым жазушыдан бітіспес жау тапты. Бірақ сонымен бірге, буржуазиялық өркениеттің жетістіктері, ол сенгендей, оның артқы жағы бар: қалалардың өсуі халықтың көптігін, кедейліктің көбеюін, кедейлікті тудырды; сән-салтанаттың таралуы халықтың кең топтарының кедейленуімен қатар жүрді және т. б. [2].

Буржуазиялық өркениеттің бұл айқын қайшылықтары Диккенстің алғашқы әңгімелері мен романдарының жетекші тақырыптарының бірін құрайды. Әдеби қызметінің басынан бастап жас жазушы тек феодалдық бұйрықтардың қарсыласы ретінде ғана емес: оның алғашқы шығармаларында буржуазиялық дельтерлер мен буржуазиялық жүйенің идеологтары туралы күрт сыни сөздер айтылды. Диккенстің дүниетанымындағы бұл сыни бастама жазушының қоғамдық тәжірибесі байыған сайын, Англияда жалпыхалықтық қозғалыс дамыған сайын тереңдей түсті.

Диккенс дәуірдің негізгі қақтығысына деген көзқарасын анықтауы керек еді, ең бастысы, ол өмірге үстем таптардың көзімен емес, халықтың көзімен қарады. Сондықтан, атап айтқанда, оған утопиялық социалистердің кейбір идеялары жақын болды. Жазушыны оуэнистермен байланыстырған негізгі нәрсе-теңдік пен көршісіне деген сүйіспеншіліктің әділ негізінде әлеуметтік жүйені бейбіт жолмен өзгерту қажеттілігіне сендіру; ол моральдық уағыздау мен әлеуметтік реформаларға үлкен мән бере отырып, олардың жоғарғы таптардың ізгі ниетіне деген аңғал сенімдерімен бөлісті. Диккенстің қоғамды ақылға қонымды негізде өзгерту ісіндегі сенімнің орасан зор рөліне деген сенімі ағартушылық дәуіріндегі ағылшын жазушыларының идеяларына қолдау тапты.

Қарапайым адамға деген сенімге негізделген Диккенстің утопиялық идеалы көбінесе оның романдарында ұсақ буржуазиялық идилдің ерекшеліктерін алды, бейбіт үй жайлылығын, отбасылық ошақты, таптық Достастыққа табынуда көрінді. Диккенстің объективті Утопиясы-және оның күшті және әлсіз жақтары - бұқараның ұмтылыстарының көрінісі болды және еңбек адамының көңіл-күйін, оның сенімі мен қателіктерін көрсетті. Диккенстің қарапайым адамға деген берік сенімі, буржуазиялық теоретиктердің көзқарасы бойынша аңғал және негізсіз, өмірге, тарихи даму логикасына жақын болды, ал буржуазиялық теоретиктердің капиталистік жүйенің мәңгілігі туралы, өзімшілдік туралы барлық ғылыми пайымдаулары адами пайымдаудың негізі ретінде өзімшіл демагогия болып шықты.

Ч. Диккенстің шығармашылығын төрт кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең 1833 - 1841 жж., 1832 жылғы парламенттік реформаларға наразы болған жұмысшы табының қозғалысын жандандыру кезеңімен, чартизмнің пайда болуымен сәйкес келеді. Ерте кезеңдегі шығармаларда жазушының дүниетанымы, оның эстетикалық көзқарастары қалыптасады. Осы кезеңдегі романдарда әлеуметтік әділетсіздік мәселесін шешудің және барлық жұмыс мәселелерін шешудің аңғал идеялары басым. Оның романының кейіпкерлері тек өз құқықтары үшін күресетін жұмысшылар ғана емес, сонымен бірге ол алғаш рет оқырманның көзқарасын ата-анасының тағдырына тастап, өмірден өз орнын іздейтін балаға бағыттайды. Романдарда өз жанының ашықтығы мен мейірімділігімен ерекшеленетін басты кейіпкерлер, басты зұлымдар болды. Жазушы шығармашылығының бірінші кезеңінің оң кейіпкерлері, олар қарапайымдылығымен ерекшеленетін адамдар, олар кедейлік пен қорлықты білді, өмір жолында барлық қиындықтар мен сынақтарға төтеп берді [3].

Жас жазушы әлі де моральдық күшке және адамдарды қайта тәрбиелеу мүмкіндігіне сенеді. Диккенс әлеуметтік зұлымдық үлкен болғанымен, оны түзетуге болатынына және оған апаратын жол оқырмандарға моральдық әсер ететініне сенімді, сондықтан оның алғашқы шығармаларында жақсылық әрқашан зұлымдықты жеңеді. Ч. Диккенс кейіпкерлердің кейіпкерлерін, олардың психологиялық түрін, мінез-құлқын шебер бейнелейді. Диккенс шығармашылығының бірінші кезеңіне мынадай шығармалар жатады: "Боздың очерктері"[4], "Пиквик клубының өлімнен кейінгі жазбалары", "Оливер Твисттің шытырман оқиғалары", "Николас Никлбидің өмірі мен шытырман оқиғалары" [5].

1842-1848 жылдардағы жазушы шығармашылығының екінші кезеңі жұмысшылар арасында чартистік идеялардың белсенді дамуы мен таралуына байланысты. Осы кезеңдегі шығармалар жанрлардың алуан түрлілігімен ерекшеленеді - публицистикалық жанр, эссе, ертегі, әңгіме және роман. Әлеуметтік Англияның экономикалық дамуы жазушының реализмін тереңдетуге ықпал етті, сонымен қатар Америка, Италия және Швейцария арқылы саяхаттан алынған әсерлер маңызды рөл атқарады.

Баяндаудағы өзгерістердің бірі-Роман әрекеттерін үлкен әлемнен қоғамға әсер ететін көптеген оқиғалар орын алатын үй әлеміне көшіру. Англияда 40-шы жылдардағы чартистік бағыт Ч. Диккенстің жұмысында да көрініс тапты. Роман "Домби мен ұл" 1848 жылы чартистік идеялар мен қозғалыстың ең биік кезеңінде жазылған. Роман "буржуазиялық 65-тің адамгершілікке қарсы мәнін" ашадыбұл жұмысшы "Домби мырзаға және қоғамның буржуазиялық қабатының басқа мүшелеріне барлық жағынан мүлдем қарама - қайшы" деген идеяны көрсетеді[6].

Ч.Диккенстің 1848-1859 жылдардағы жұмысының үшінші кезеңі чартистік қозғалыстың ең жоғары көтерілу сәтінен басталады және XIX ғасырдағы Англияның әлеуметтік өмірінің ең кең бейнесін бейнелейтін романдардың жасалуымен сипатталады. Осы кезеңде жазушы өзінің даңқының шарықтау шегінде, оның романдарын қоғамның барлық салалары, тіпті патшайым оқиды. "Дэвид Коперфилд" романы (1849 ж.Мамыр - 1850 ж. қараша) қоғамда үлкен жетістік болды. Бұл шығарманың негізінен өмірбаяндық екенін аз адамдар біледі: басты кейіпкер бала Дэвид әр уақытта Ч. Диккенс (12 жасында тәуелсіз өмір сүру, зауытта жұмыс істеу, әкесін және басқа отбасы мүшелерін қарыз Үйіне орналастыру және т.б.). Осы жылдары басқа да әлеуметтік маңызды романдар жазылды: "Суық үй", "қиын кезеңдер", "кішкентай Доррит" және т. б. 1850 жылы, Диккенс "Үйде оқу" атты апталық әдеби журнал шығара бастайды, онда жеңіл оқылым, әртүрлі мәліметтер мен хабарламалар, өлеңдер мен әңгімелер, әлеуметтік, саяси және экономикалық реформалар туралы мақалалар жазылмаған. Жарияланған авторлардың қатарында Элизабет Гаскелл, Гарриет Мартино, Дж. Мередит, в. Коллинз, Ч.Леввер, Ч. Рид және Э. Булвер-Литтон. "Үйде оқу" бірден танымал болды, оның сатылымы эпизодтық құлдырауға қарамастан аптасына қырық мың данаға жетті [7].

Н.К.Крупскаяның естеліктеріне сәйкес, Ленин "Диккенстің буржуазиялық сентименталдылығынан" ("Ленин мәдениет пен өнер туралы") бас тартты. 1848 жылдың қарсаңында Еуропада пролетариаттың революциялық белсенділігінің күшеюі байқалды. Англия да аласапыран күндерді бастан өткерді, әсіресе 1846-1847 жылдар аралығында.жазушының 1848 жылға дейінгі оқиғаларға берген жауаптары оның демократиялық көзқарастарының кеңдігін көрсетеді [8].

1850-ші жылдары, ағылшын әдебиетінде белгілі бір "кезеңдердің өзгеруі" болған кезде, Диккенс 40-шы жылдардағы реалистік мектептің айыптау дәстүрлерін дәйекті түрде жалғастырды.Көптеген замандастарынан айырмашылығы, ол 1848 жылы чартизм жеңілгеннен кейін де үстем таптарды айыптайтын және бас тартқандар мен езілгендерге деген жанашырлығын ашық білдіретін суретші ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, буржуазия мен пролетариат арасындағы қақтығысты түсіну одан да тереңдей түседі. Диккенс қарапайым адамға, болашаққа тиесілі және тиесілі деп санайтын еңбек адамына деген сенімін сақтайды.Буржуазиялық баспасөз тыныштық пен қанағаттанушылықты көрген жерде суретші қарама-қайшылықтардың өсуін ажырата білді. Көпшіліктің көңіл-күйін білдіре отырып, ол елдің "өркендеуі" туралы мысқылмен айтты, жұмысшылардың құқықсыз жағдайына наразы болды. 50-ші жылдардың ортасына қатысты хаттардың бірінде ол ағылшын халқындағы наразылық пен ашыту "бірінші революция қарсаңында Франциядағы ақыл-ой күйіне өте ұқсас"екенін ашы түрде байқады[8].

Осы жылдардағы елдегі саяси және экономикалық жағдай оны алаңдатады. Мұны оның хаттары мен сөйлеген сөздері дәлелдейді (атап айтқанда, 1855 жылы айтылған" алғашқы саяси сөз"). "Сағат сайын менде ескі сенім күшейе түседі, - деп жазады ол 1855 жылы 3 ақпанда Форстерге, - біздің саяси ақсүйектеріміз паразиттік элементтерімізбен бірге Англияны өлтіреді. Мен үміттің кішкене жарқылын көрмеймін. Халыққа келетін болсақ, ол Парламенттен де, үкіметтен де күрт бұрылып, екеуіне де терең немқұрайлық танытады, сондықтан мұндай тәртіп маған ең ауыр және мазасыз қорқыныштарды Оята бастайды". Диккенсті Англияның өркендеуі туралы ресми декларациялар азғырған жоқ, ол халық жақсы тағдырға лайық деп санады, бірақ ол үстем таптардың ізгі ниетіне жүгінуді жалғастырды, қоғамның әртүрлі таптары арасындағы өзара түсіністік қажеттілігі туралы қайта-қайта айтты (1853 жылы Бирмингем жұмысшыларына сөйлеген сөзі, 1855 жылғы саяси сөйлеу және т. б.).

Чарльз Диккенс шығармашылығының соңғы кезеңі 1860 жылдары болды, ол ащы пікірлермен, әлемнің қуанышсыз көзқарасымен, Үкіметтің әрекетсіздікте қатты айыптауымен сипатталды. Сонымен қатар, Диккенстің шығармашылығында оның реалистік өнерін байытатын жаңа қасиеттер пайда болады. Оның "жақсылық" пен "зұлымдық"күштерінің арақатынасына деген көзқарасы да біршама өзгереді. Жазушы қарапайым адам әрқашан жансыз байлардың мойынсұнғыш құрбаны бола бермейді деген ол үшін өте маңызды ойды растауға тырысады: керісінше, ол иелік қатынастардың жойқын әрекетіне қарсы тұруға мүмкіндік беретін қарсылыққа ерік-жігерге ие. Осыдан-ерте ме, кеш пе әділеттілік орнайды және қарапайым жұмысшы қоғамда өзінің лайықты орнын алады деген сенім бұрынғыдан да айқын көрінеді. Сондықтан "суық үй", "қиын кезеңдер", "екі қала туралы ертегі" сияқты

романдарға тән тонның жалпы ауырлығы біршама жұмсарады; 60-шы жылдардағы романдарда жарқын, өмірді растайтын бейнелер мен көріністер пайда болады, жас Диккенстің шығармаларына тән эзіл, эзіл қайта жанданады. Алайда, жазушының оптимизмі бұрынғыдан да аз, байлардың ізгі ниетіне, қайырымдылыққа - жеке немесе қоғамдық, белгілі бір ұсақ реформаларға деген үмітпен байланысты; осы кезеңдегі романдарда ашы дәм әлі де күшті. Автор өзінің кейіпкерінің қол жеткізген кішкентай өмірлік жетістігі де орны толмас шығындар мен айыру бағасымен қол жеткізілгенін үнемі атап өтеді. Ашы ирония "үлкен үміттер" романының атауында бар (Great Expectations, 1860-1861). Оның басты кейіпкері Пип қана үмітсіз үмітке ие емес. Негізінде, роман кейіпкерлерінің көпшілігі болашаққа деген үмітпен белгілі бір дәрежеде өмір сүреді және Пип сияқты олар өз үміттеріне алданып қалады. Оларды қоршаған нақты әлемде билік ететін заңдар нәзік, иллюзиялық арманнан да күшті[9].

Өмірінің соңғы бес жылында Диккенс өте аз жазды. Бұл кезеңнің әдеби мұрасы бірнеше әңгімелер мен аяқталмаған "Эдвин Друдтың құпиясы" романынан тұрады (Эдвин Друд құпиясы, 1870). Диккенс осы жылдары қатты ауырып қалды, бірақ үнемі әлсіздікке қарамастан, өзінің көпшілік оқуын жалғастырды, 1857 жылы үлкен табыспен басталды, халықтың үлкен ағынымен, әрдайым көрермендердің ынта-жігерімен қарсы алды, ол өз шығармаларын Англия, Шотландия, Ирландия бойынша саяхаттап оқыды. Америка Құрама Штаттарындағы азаматтық соғыс аяқталғаннан кейін көп ұзамай, 1867 жылы Диккенс Америкаға екінші рет сапар шегеді, онда оның көпшілік алдында оқуы нағыз дүрбелең туғызады және шулы қошеметпен, американдық жанкүйерлерінің сезімдерінің дүрбелең және шынайы көрінісімен бірге жүреді [10].

1869 жылы Диккенс өзінің "Эдвин Друдтың құпиясы" атты соңғы романымен жұмыс істей бастады. Романда детективтік жанр элементтерінің болуына қарамастан, Диккенс реалистік әлеуметтік романның дәстүрлеріне адал болып қала береді. Мұны, ең алдымен, кейіпкерлердің кейіпкерлері мен олардың қарым-қатынастарының терең психологиялық дамуы дәлелдейді (қылмыскер Джеспер, Эдвин және Роза). Бұрынғы сатиралық күшпен жазушы "суық үйдің" шулы және обсессивті қайырымдыларын еске түсіретін өзін-өзі ақтайтын және мылқау буржуазиялық Сапсидің (Снептің ерекше нұсқасы) және Ханитандердің шебер портреттерін салады [10].

"Эдвин Друдтың құпиясы" романы жартысында үзілді. Жазушы өз идеясын аяқтай алмады. 1870 жылы 9 маусымда Чарльз Диккенс қайыс болды.

Атақты американ жазушысы Джек Лондон 1876 жылы Америка Құрама Штаттарының батыс шетіндегі Сан-Франциско даласында өмірге келген. Лондон деген аты-жөнді оған Джон Лондон есімді өгей әкесі береді Джек Лондонның мандайына тағдыр небәріқырық жыл ғана ғұмыр жазған. Сол ғұмырының он алты жылын таза шығармашылық жұмысқа арнаған. Ол артына жиырма төрт том еңбек қалдырған.

Табиғатынан қайырымды, ізгі ниетті бұл адам Джектің шешесіне жақсы жар, ал баланың өзінеөгей де болса қамқор әке болғанымен отбасының түтініүнемі байлықта шалқытып отыруға мүмкіндігі бола бермейді. Осы жағдайға сәйкес бала Джек турмыстық тауқыметті тым ерте көреді, он жасына жетер-жетпесте жүгіріп жүріп газет сатады; одан соң бұғанасы сәл қатдан кезде қалбыр заводына қара жұмысшы болып тұрады. Белді майыстырған бұл жұмыстан қолы болмашы босай қалса бірден Кітапқа бас қояды. Сөйтіп екі жылдың аралығында жергілікті кітапханада ол оқымаған кітап тым аз қалады. Осы көп оқудыңәсері болар, бала Джек сол он төрт-он бес жасында-ақ : адам аяғы баспаған алыс-алыс жерлерге сапарға шығады, сондай күндері таңғажайып оқиғаларға тап болуды, оның соңында небір қиындықтың барын жеңіп, туған даласына керемет бай да бақытты адам боп оралуды армандайды[11].

Еш уақытта бір нәрсеге көңілі көтерілмеу немесе ылғи да бір жұмбақ алыс жерлерді аңсап тұру - Джек Лондонға тұмысынан біткен айрықша қасиеті болса керек, көп ұзамай ол «Соффи Сазерленд» атты яхтаға матрос ретінде жұмысқа тұрып, сонау жер тубіндегі Беринг теңізіне жол тартады. Мақсаттары - теңіз мысықтарын аулау[11].

Жазушының алғашқы шығармасы 1899 жылы журналда жарық көреді. Алғашғы романы «Қар қызы» сәтсіз болғанымен, одан кейінгі «Теңіз қорқауы», «Темір өкше», «Мартин Иден» романдары жазушының атын әлем классиктерінің қатарына қосады[12].

К.Э. Монтагу 1914-1918 жылдардағы соғыс туралы "иллюзия апаты" атты әдемі және жанашырлыққа толы кітабында: "... ланкаширдің ыстық және шикі фабрикаларының бозғылт, қысқа, тіссіз жігіттерінің батальондары; мылқау, зағип адамдардың батальондары... Доминион отрядтарында адамдар әлдеқайда ұзын, үлкенірек, күшті және өзіне сенімді. Олардың нервтері күшті, жақсы дайындалған, әлемге деген қызығушылықты арттырады, мақсатқа жету үшін құралдарды тезірек табады, Тағдырдың кез-келген соққыларын қалай көрсету керектігін біледі; олар қазірдің өзінде

мегаполистегі сарбаздарға жанашырлық пен қызығушылыққа толы көзқараспен қарауды үйренді, ең жоғары, бақытты каста төменге қарайды". Бұл Джектің өзі кездескен адамдарға деген көзқарасы болды. Біреу (мүмкін Социал-демократиялық федерацияның мүшесі) оған салмағы 63,5 килограмм екенін айтты және оның кешендері қызғанышпен қарайды. "Менің салмағым 76,2 келі екенін мойындауға ұялдым, сондықтан мен үндемедім. Кедей, мүгедек жаратылыс!" Бірде ол екі қаңғыбаспен бірге жүрді, олар жол бойында тротуардан жер қыртысы мен қабығын алып, оларды жеп қойды "және бұл 1902 жылы жиырмасыншы тамызда Мәсіхтің туылуынан бастап алты-жеті сағаттың арасында, әлемдегі ең ұлы, ең бай және құдіретті империяның жүрегінде"[13].

Ол "тұңғық адамдарын" шығыс шетінде аяқтады. Оңтүстік Африкаға сапар аяқталды және ол қолжазбаны "Эмерикан пресс эссошиэйшнг" жіберді. Америкаға кетер алдында ол Германия, Франция және Италия арқылы тағы бір айға жуық саяхаттады. Дәл сол кезде ол Бесске бірнеше махаббат хаттарын жіберді - олардың бүкіл өміріндегі жалғыз хаттар. Ол қайтадан жүкті болды, ал Джек тағы да ұлын армандады. Хаттар жұмсақ әрі шынайы болды; Бесс те жақсы болашаққа үміттенді. Бірақ қазан айында екінші қыз дүниеге келді. Мұны білген Джек үйіне қайтты. Оның Бесске үйленуі жойылды.

"Эссошиэйшн баспасөзі "тұңғық адамдарын" деректі репортаж ретінде қарастырып, қолжазбаны журнал басылымдарымен басып шығаруды ұсынды. Джек кітапты толығымен "Макмиллан" баспасына бергісі келді. Ол журналдармен келіссөздер жүргізуге қарсы болмады - ақыр соңында репортаждар сериясы радикалды ай сайынғы "Уилтширде" өте қалыпты ақыға жарияланды-бірақ ол кітапты қолында бар көшірмесі бойынша қайта өңдеп, оны бреттке жеке басылымға жіберді. "Тұңғық халқы" дәл Бретт ойлағандай болып шықты және Американың қоғамдық пікірі оларды қабылдауға дайын болды. Бірақ Бретт бұл пікірдің шектеулілігін де мойындады. Келісімшартқа қол қоюды ұсына отырып, ол Джекке "нарық" талаптарын ескере отырып, мәтінге бірқатар өзгерістер енгізуге кеңес берді. Соңғы нұсқа туралы Джек Бреттке (1903 ж. 16 ақпан) былай деп жазды: "мен таққа отыру тарауында ағылшын монархы туралы сілтемелерді толығымен тастадым, кейбір жерлерді жұмсартып, қолжазбаны көптеген жолдармен қолайлы етіп жасадым, алғы сөз мен қорытынды тарауды қостым".

"Тұңғық адамдары" Джекке жұмысшы табы туралы жазатын жазушы ретінде бедел қалыптастырды. Әрине, бұл кітап оның ең шынайы кітабы және, бәлкім, соңына дейін жалғыз шынайы нәрсе. Бұл фронтальды насихат емес, бірақ ол зұлымдыққа назар аударады, бұл өзгеріс туралы ойлауға мәжбүр етеді. Ол лашық тұрғындары өмір сүргендей өмір сүрді, өзін-өзі бастан өткерді және осы өмірдің бұрмалануы мен қасіретін өз көзімен көрді. Кейіннен ол: "менің барлық кітаптарымның ішінде мен "тұңғық халқын" жақсы көремін. Ешқайсысы маған кедейлердің экономикалық деградациясын зерттеу сияқты көп күш пен көз жасымды қажет етпеді". Джек те, осы уақыттағы басқа социалистер де зорлық-зомбылықпен қаналған бұқара көтеріліс жасауы керек екенін түсінді, мысалы, XVIII ғасырдағы француз массасы "езушілерді басып-жаншу үшін өз шұңқырлары мен ұяларынан шығып кетті. Тиранамның қайғысы!"

Дәл сол кезде Джектің Социалистік сенімдері түпкілікті қалыптасты. Келесі екі-үш жылда ол біртіндеп қазіргі социализмге деген сенімін жоғалтады. Бұл жерде социалистердің өздері оны ерекше адам және атақты адам ретінде мақтағаны маңызды рөл атқарды. Ол Оклендте белгілі бір қоғамдық мақсатта трибунаға шығарылған "Социалистік бала" ретінде басталды; ол жиырма бір жасында жиналыс туралы заңды бұзғаны үшін қамауға алынды және бұл Лондон туралы аңызды тудырды - көрнекті спикер. Шын мәнінде, Джек тыңдаушыларды таң қалдыра алмады, өйткені оның дауысы өте әлсіз болды және ол ешқашан ашық аспан астында өнер көрсетпеді. Ол өзінің барлық кейінгі дәрістері мен сөздерін алдын-ала жазып, оқыды, олардың кейбіреулері, соның ішінде "Революция" социализм туралы эссе ұсынады [14].

Ал жұлдыз жарығы жұмыр жердің барлық бетіне бірдей түседі десек, Джек Лондон туындылары да тек Америка жұрты мен ағылшын ұлтынын, олжасы болып қала бермей, күн өткен сайын бүкіл адамзаттың ортақ игілігіне айнала бастаған. Бұлай болуы заңды да. Өйткені ол өз шығармаларын ағылшын тілінде жазғанмен жүрек түбі барша адамға тән ортақ мақсат-мүддені, қуаныш пен қайғыны, арман мен мұратты, аяулы махаббат пен өзпес сүшіспеншілікті жыр етеді. Ақиқатты айтуға келгенде, ол зманда әділділік жағына шығып отырады. Сондықтан да оныңөзі туған құрлықтағы үндістер мен Тынық мұхит аралдары мекендейтін әртүрлі аборигендер адам ретінде Джек Лондон әңгімелерінде ағылшындардан ешқашан кем көрінбейдіқайта адамдық, имандылық, төзімділік, қайсарлық жағынан олардан кейде асып – тусіп жатады.

Джек Лондон есімі қазақ оқырмандарына өткен ғасырдың отызыншы жылдарынан бері жақсы таныс. Оның атақты «Белый клык» повесін Мухтар Әуезов «Қасқыр» деген атпен аударып, 1936 жылы

кітап етіп бастырады. Одан кейін Рақым атты азамат «Кеш туралы аңыз» атты әңгімесін, Қазақ Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы «Әңгімелер» жинағын (1955), Боранбай Омаров «Мартин Иден» романын, Мажит «Мойынға алу» және «Шыда» деген ең атақты новелласын (1931), кейін жетпісінші жылдары Ә. Жұмабаев бірнеше әңгімесін қазақ тіліне аударған [15].

Мария Ремарк (шын аты Эрих Пол Ремарк) 1898 жылы Оснабрюк қаласында дүниеге келген. Оның әкесі шағын кітап түптеу шеберханасының иесі болған. Ремарк жергілікті гимназияда оқыды, бірақ оны бітірмеді, өйткені ол 1915 жылы әскерге шақырылып, соғыстың соңына дейін батыс майданның траншеяларында болды. Бес рет жарақат алды. Демобилизациядан кейін Веймар республикасы үкіметі бұрынғы сарбаздарға ашқан мұғалімдер курсына аяқтады. Бір жыл бойы ол Голландия шекарасына жақын ауылдардың бірінде мұғалім болды. Бірақ көп ұзамай болашақ жазушы бұл жұмыстан көңілі қалды: мектеп бағдарламалары оның өмір туралы идеяларымен келіспеді.

Оқытудан бас тартқан Ремарк Оснабрюкке оралды. Инфляцияның қиын жылдары келді және ол кез – келген жұмысты қолға алды-зиратта тас кесіп, психиатриялық аурухананың шіркеуінде орманда ойнады, елді аралап жүрді. 1923 жылы Ремарк Берлинге қоныс аударды. Ол автокөлік дөңгелектерін шығаратын фирмада сынақ жүргізушісі, содан кейін журналист Гюгенбергтің газет концернінде. Ремарктың алғашқы жарияланған шығармасы (жасөспірімдер өлеңдерінен басқа) – "жіңішке арақтарды араластыру туралы" 1924 ж. Бұл басқа әдеби тәжірибелер сияқты байқалмай қалған әлсіз кітап болды. Даңқ оған 1929 жылы "батыс майданында өзгеріссіз" романын шығарған кезде келді. Бұл салыстырмалы түрде шағын кітап неміс және әлем әдебиетінде ерекше орын алды. Бір жыл ішінде оның Германиядағы таралымы 1200 мың данаға жетті. Әлемнің көптеген жетекші тілдеріне аудармалар бұл көрсеткішті 5 миллионға жеткізді. Мұндай үлкен сәттіліктің себебі-қорқынышты траншеялық күндерді бейнелеудің ерекше шындығы. Ремарк салған соғыста баннерлер де, кереметвиігіктер де жоқ, тек траншеялардың қаны мен кірі және алдыңғы қатардағы қысқа демалыс күндері. Ремарк соғыс қылмысын бірінші болып әшкерелеген жоқ. Оған дейін көптеген суретшілер де солай істеді-ең бастысы Анри барбус өзінің әйгілі "отында". Алайда, барбус соғысты, ең алдымен, әлеуметтік құбылыс ретінде түсінді және бұл оның кітабының маңыздылығы. Ремарк соғысты жеке тәжірибе ретінде суреттеді. Оның назарын батырлардың психологиясы, олардың эмоциялары аударады, өйткені ол соғысты оның қатысушылары көргендей көрсеткісі келеді – "соғыс жойылған, ол снрядтардан қашып кетсе де, оның құрбаны болған" жас немістердің ұрпағы [16].

Ремарктың келесі кітабы - "қайтару" романы (1931). Бұл соғыста аман қалғандар туралы әлем тарапынан жаншылған оқиға. 1932 жылы Ремарк денсаулығының нашарлауына байланысты Порту-Ронкоға кетеді. Мұнда оны нацистік төңкеріс туралы хабар ұстап алады. Фашистік билеушілер Ремарктың кітаптарын өртеп жіберді. Кейінірек олар оны неміс азаматтығынан айырды. Қуғында өмір сүрген Ремарк антифашистік күреске қатыспады, эмигранттар ұйымдарынан аулақ болды. Ол Голливуд үшін жұмыс істеді, әсіресе оның шығармаларының бейімделуіне байланысты. Тек 1937 жылы алты жылдық үнсіздіктен кейін Ремарк "үш жолдас" романын алдымен АҚШ-та ағылшын тіліндегі аудармасында, содан кейін 1938 жылы неміс эмигрант баспасында жариялады. Кітап 1928 жылы басталады. Оның басты кейіпкерлері – Робби Локамп (оның атынан әңгіме бар), Отто Кестнер және Готфрид Ленц – қазір шағын автожөндеу шеберханасын бірлесіп иеленетін майдандағы жолдастар. Әлеуметтік фон біршама бұлыңғыр, орын мен уақыттың нақты белгілері жойылды, баяндау шеңбері өте тарылды. Бірақ суретші фашизмнің жеңісіне дейінгі жылдардағы Германия астанасы өмірінің негізгі ерекшеліктерін - бұл қызба ритағын, аяқтың астынан шыққан топырақтың тұрақсыздығын, үмітсіздіктің ауырсынуын және өсіп келе жатқан наразылықты түсіре алды. "Үш жолдас" романында жазушының көркемдік мәнерінің ерекшеліктері, оның шығармаларының ерекше түсі анықталды, оны "ремарковский" деп атауға болады. Ремарк әлемі - "нағыз ерлер" әлемі, күшті, батыл, ұстамды. Олардың артында дүниежүзілік соғыстың ауыр мектебі, азап шегу жолы, алданған үміттер мен құлатылған пұттар бар. Бұл оларды аздап дөрекі, дөрекі, сөзбен айтып, шамадан тыс ынта-жігерден айырды. Бірақ жанды қатайтқан мұздың жұқа қабатының астында ыстық сезімдердің бөлінбеген қоры жасырынып жатыр, олар тек сыртқа шығуға себеп күтеді. Бұл жағдай Роббидің патқа деген сүйіспеншілігі [17].

1939 жылдың басында Ремарк АҚШ-қа, Лос-Анджелеске кетіп, 1942 жылы американдық бодандықты қабылдайды. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде суретші неміс эмигранттарының тағдырын бейнелейтін "көршінді сүй" (1940) және "салтанатты арка" (1946) атты екі роман жасады. Бірақ фашизмді Жек көріп, әлсіз буржуазиялық демократияны Жек көріп, Ремарк социалистік идеяларды да қабылдамайды. Ол өзінің "асыл индивидуалистіне", "елессіз романтикасына" адал болып

қалады. Дәл осындай кейіпкер келесі кітаптың – "Триумфальная арка" романының ортасында тұр. Ол өзін Равик деп атайды. Темір ерік-жігермен және сабырлы батылдықыпен Равикті концлагерь де, эмиграция да бұзған жоқ. Бірақ ол өзін-өзі ұстады, іс-әрекеттің қатыгез, суық адамына айналды. Жалғыздық-Равиктің тағдыры ғана емес, оның өмірлік бағдарламасы.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі романдарда соғыстан кейінгі ұрпақтың жаңа кейіпкері пайда болады, оның сипаты дамуда көрсетілген және 30 – шы жылдардағы Еуропа өмірінің әсерінен қалыптасады. Бірінші адамның әңгімесі автордың әңгімесіне жол береді. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейінгі жылдары Ремарк антифашистік тақырыпқа тікелей жүгінеді. 1952 жылы ол нацистік концлагерьлердің бірін бейнелейтін "Өмір ұшқыны" романын шығарды. 1954 жылы, Ремарк оның шығармашылық өмірбаянының шарықтау шегінің бірі болып табылатын және тағы да соғыс мәселелерін қарастыратын тағы бір "өмір сүру уақыты мен өлу уақыты" романын жасайды. 1954 жылы Ремарк Еуропаға қоныс аударды[18]. Жазушы бірнеше ай бойы ГФР-да елдің өмірін бақылап отырады. Ол көрген көп нәрсе оған Веймар Республикасының алғашқы жылдарын еске түсіреді. Бұл салыстыру Ремаркқа ескі қателіктерді түсінуге көмектесіп қана қоймай, суретшіні неміс жастарына ескерту жасауға итермелейді. Осылайша "қара обелиск" романы, өткенді баяндайтын, бірақ қазіргі уақытқа бағытталған кітап пайда болды.

Ремарк 20-шы жылдардың басында, сүйікті кейіпкерлерінің жастық күндеріне оралады. Әңгіме қабір ескерткіштерін жасайтын фирмада қызмет ететін бұрынғы сарбаз Людвиг Бодмердің атынан өтеді. Фирманың аға иесі – Георг Крол-Людвигтің алдыңғы серігі. Олардың екеуі де дағдарыс пен инфляция жағдайында өмір сүруге тырысады. "Қара обелиск" өмірбаяндық материалмен ерекше қаныққан, кітапта нақты сюжеттік өзек жоқ, оның іс-әрекеті салыстырмалы түрде аз, романның негізгі құрылымы рефлексиялар мен диалогтардан тұрады. Мұндай композициялық құрылым неміс зиялыларының екі дүниежүзілік соғыс арасындағы жолды қайта қарастыру, адам болудың мәні мен мақсаты туралы сұрақ қою міндетінен туындайды. Сол 1956 жылы Ремарк "соңғы аялдама" пьесасын жазды. Осы уақытқа дейін ол ешқашан осы жанрда өз күшін сынап көрген емес, алайда тәжірибе сәтсіз аяқталды.

1959 жылы Гамбургтегі "Кристалл" журналында Ремарк қарызға алынған өмір романын жариялады [18]. Оқырман "үш жолдасы" бойынша өзіне таныс биік таулы туберкулез санаторийінің атмосферасымен, тағы да жарыс машинасының көз алдында байланыста болады. Онда санаторийге кәсіби шабандоз Клерфе келіп, айықпас науқас қыз Лилианмен кездеседі. Ол онымен бірге төменге кетіп, өмірдің қуанышынан ләззат алғысы келеді. Кітаптың сюжеттік негізі-кейіпкерлердің махаббаты. Оның идеологиялық орталығы-өмір мен өлімнің метафизикалық мәселелері. Соңғы екі романында "Лиссабондағы түн" және "жұмақтағы көлеңкелер", Ремарк сыналған тақырыптарға – неміс антифашистік эмиграциясының қайғылы тағдырларын бейнелеуге оралды. Бірнеше инфаркттан зардап шеккен ауыр науқас Ремарк 60-шы жылдардың ортасында Швейцариядағы үйінде пайдасыз өмір сүрді, ешкімді қабылдамады, баспасөзге сұхбат бергісі келмеді. Ол асығыс. Өз сөзімен айтқанда, оған аз уақыт қалды, бірақ мен романды аяқтағым келді. Бұл роман - "жұмақтағы көлеңкелер" - 1971 жылы жазушы кеткеннен кейін бір жылға жуық уақыт өткен соң жарық көрді[19].

Қорытынды. XIX ғасырдың екінші жартысымен XX ғасырдың басындағы Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларында саяси-қоғамдық және рухани байланыстары туралы көптеген орыс ғалымдарының көлеңкесінде ғана қарастырылып келген еді[20]. Олардың жеке өз басына арналған еңбектері тек Ресейде ғана жарыққа шыққанымен оның қазақ зиялыларымен байланысы толық ашылмаған. Сондықтан да бұл мақалада жаңа бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдарды, сыннан өткен, жаңа көзқарастар тұрғысынан жазылған отандық және шет елдік зерттеулерді басшылыққа алып, олардың шығармаларын тарихи дереккөз ретінде қарауға болатынын көрсете алдық. Диалектикалық тарихи даму заңдылықтарын және өркениеттілік, салыстырмалық, талдау, жинақтау мен қорыту, сонымен қатар жүйелілік әдістер арқылы бердік. Негізгі ұстанымдар ретінде тарихи таным мен концептуальдық ережелер, кешендік теориялар негіздері алынды. Міне, осындай әдістерді кеңінен қолданудағы мақсат: Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының өмір сүрген ортасындағы саяси әлеуметтік ахуалды, қазақтың саяси және ғылыми элитасымен рухани байланыстарын, дүниетаным көзқарастарының ұқсастықтарын ашып қарастырдық. Көркем шығармаларды тарихи дереккөз ретінде қолдануға, бағалауға болатынын көз жеткізе аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Банникова, Е. В. Критерии повседневности: теоретико-методологические основы истории повседневной жизни / Е. В. Банникова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — 2011. — № 7 (13) : в 3 ч. — Ч. II. — С. 21–24. — <http://www.gramota.net/materials/3/2011/7-2/5.html>.
2. Диккенс, Ч. Большие надежды : роман / Ч. Диккенс ; пер. с англ. — М. : Московский рабочий, 1987. — 480 с.
3. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640 - 1870) [Текст] : сб. документов / сост. Е.Е.Юрoвская. - М., 1990. - 255 с.
4. Диккенс Ч., Очерки Боза [Текст] : роман / пер. с англ. Кривцова А. - М.: Художественная литература, 1957. - 693 с.
5. Диккенс, Ч., Приключения Оливера Твиста : роман / Ч. Диккенс ; пер. с англ. А. Кривцова. — М. : Комсомольская правда, 2007. — 384 с.
6. Рожков, Б.А. Чартистское движение. 1836 - 1854: краткий очерк [Текст] : монография / Б.А. Рожков. - М., 1960.-56 б.
7. Ермаков, А. И. Степень изученности проблем повседневности промышленных рабочих г. Иркутска в послевоенный период / А. И. Ермаков. — alexej.ertakov.2015@yandex.ru. — Братск : alexej.ertakov.2015@yandex.ru, 2014. — С. 36–37.
8. Вяселев, Р.Р. Фабричное законодательство Англии XIX века [Текст] : автореферат к. ю. н. / Р.Р. Вяселев. - Саратов. - 2013. - 25 с.
9. Диккенс, Ч. Большие надежды [Текст] : роман / пер. с англ. Кривцова А. — М.: Московский рабочий, 1987. -480с.
10. Обельченко, М. Двойная жизнь Чарльза Диккенса [Электронный ресурс]: статья / М. Обельченко // Вокруг света. — 2007. — № 4 (2799), Апрель 2007. — 11
11. Дидахмет. Ә. Жанкеіті жазушы. Әлем әдебиеті. — Алматы: Ақшам айнасы, 2012. — №1 (365). — 5-6 б.
12. Мамырова А.Б. Джек Лондонның «Теңіз қорқауы» романы туралы. — Алматы: ҚазҰПУ Хабаршы. — 2016. — №2 (56). — 97 б.
13. Сырымova П.М. Джек Лондонның повестері мен әңгімелерінің биік рухы. — Алматы: БҚГ Хабаршы ғылыми журнал. — 2015. — №4 (33). — 134 б.
14. Қазыбек Г.Қ. Аударма тәжірбиесі хрестоматия. — Алматы: Қазақ университеті, 2009. — 185б.
15. Жұмашева А.«Джек Лондон әңгімелерінің аударылуы ерекшелігі». Жас ғылымдар V-Ғылыми Конференция. — Алматы, 2007. — 169 б.
16. Петелин Г. О Ремарке и ремаркизме // Дон. — 1961. — № 4. — С.
17. Репина, Л. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике [Текст] : статья / Л. Репина // Одиссей. Человек в истории. 1990 // 11стр:
18. Леонова Е.А. Немецкая литература XX века: Германия-Австрия. — М.: "Флинта", «Наука», 2010. — 360 с.
19. Кулиш С. Взглянуть по-новому // Три товарища / Э.М. Ремарк — Ташкент: 1990. — С. 3-8.
20. Соколов, А. К. Социальная история России новейшего времени: проблемы методологии и источниковедения. [Электронный ресурс] : статья / А.К. Соколов. — 11б.

References:

1. Bannikova, E. V. Kriterii povsednevnosti: teoretiko-metodologicheskie osnovy istorii povsednevnoi jizni / E. V. Bannikova // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iuridicheskie nauki, kŭltŭrologia i iskyssstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. — 2011. — № 7 (13) : v 3 ch. — Ch. II. — S. 21–24. — <http://www.gramota.net/materials/3/2011/7-2/5.html>.
2. Dickens, Ch. Bolshie nadejdy : roman / Ch. Dickens ; per. s angl. — M. : Moskovsku rabochu, 1987. — 480 s.
3. Sbornik dokŭmentov po istorii novogo vremeni stran Evropy i Ameriki (1640 - 1870) [Tekst] : sb. dokŭmentov / sost. E.E.Iyrovskaja. - M., 1990. - 255 s.

4. Dikkins Ch., *Ocherki Boza [Tekst] : roman / per. s angl. Krivtsova A. – M.: Hýdojestvennaia literatýra, 1957. - 693 s.*
5. Dikkins, Ch., *Priklýchenia Olivera Tvista : roman / Ch. Dikkins ; per. s angl. A. Krivtsova. — M. : Komsomolskaia pravda, 2007. — 384 s.*
6. Rojkov, B.A. *Chartistskoe dvizhenie. 1836 - 1854: kratku ocherk [Tekst] : monografiia / B.A. Rojkov. - M., 1960.-56 b.*
7. Ermakov, A. I. *Stepen izýchennosti problem povsednevnosti promyshlennyh rabochu g. Irkýtska v poslevoennyi period / A. I. Ermakov. — alexej.ermakov.2015@yandex.ru. — Bratsk : alexej.ermakov.2015@yandex.ru, 2014. — S. 36–37.*
8. Viaselev, R.R. *Fabrichnoe zakonodatelstvo Angli XIX veka [Tekst] : avtoreferat k. iy. n. / R.R. Viaselev. - Saratov. - 2013. - 25 s.*
9. Dikkins, Ch. *Bolshie nadejdy [Tekst] : roman / per. s angl. Krivtsova A. - M.: Moskovsku rabochu, 1987. -480s.*
10. Obelchenko, M. *Dvoinaia jizn Charlza Dikkensa [Elektronnyi resýrs]: statia / M. Obelchenko // Vokrýg sveta. — 2007. — № 4 (2799), April 2007. — 11*
11. Didahmet. Á. *Jankeshti jazýshy. Álem ádebieti. – Almaty: Aqsham anasy, 2012. – №1 (365). – 5-6 b.*
12. Mamyrova A.Y. *Djek Londonnyñ «Teñiz qorqayý» romany týraly. – Almaty: QazUPÝ Habarshy. – 2016. – №2 (56). – 97 b.*
13. Syrymova P.M. *Djek Londonnyñ povesteri men ángimeleriniñ buik rýhy. – Almaty: BQG Habarshy ғылыми jýrnal. – 2015. – №4 (33). – 134 b.*
14. Qazybek G.Q. *Áýdarma tájirbiesi hrestomatua. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2009. – 185 b.*
15. Jumasheva A. *«Djek London ángimeleriniñ áýdarylýy ereksheligi». Jas ғалымдар V-Ғылыми Konferentsua. – Almaty, 2007. – 169 b.*
16. Petelin G. *O Remarke i remarkizme // Don. — 1961. — № 4. — S.*
17. Repina, L. *Sotsialnaia istoria i istoricheskaiia antropologua: noveishie tendentsu v sovremennoi britanskoi i amerikanskoi medievistike [Tekst] : statia / L. Repina // Odissei. Chelovek v istoriu. 1990 // 11str:*
18. Leonova E.A. *Nemetskaia literatýra XX veka: Germanua-Avstrua. — M.: "Flinta", «Nayka», 2010. — 360 s.*
19. Kýlish S. *Vzglianýt po-novomý // Tri tovaria / E.M. Remark — Tashkent: 1990. — S. 3-8.*
20. Sokolov, A. K. *Sotsialnaia istoria Rossu noveishego vremeni: problemy metodologu i istochnikovedenua. [Elektronnyi resýrs] : statia / A.K. Sokolov. – 11b.*